

6. Sözlüklerde sözvarlığının seçimi ve düzenlenişi

6.1 Sözlüklerde ne kadar sözcük bulunmaktadır?

Sözlüklerde ne kadar sözcük bulunduğu nasıl saptanabilir?

A. MADDEBAŞI SAYISI TEMEL ALINABİLİR

- (1) **-mak/-mek** Fiilden isim türeten ek. 1. Eylem isimleri: *al-mak, vermek* vb. 2. Somut isimler: *çak-mak, tokmak* (< *toku-mak*), *ye-mek* vb.
-te → -da/-de
Tb *kim*. Terbiyum'un kısaltması.
(*Türkçe Sözlük*, 1988. Ankara: TDK Yay.)

B. TANIM VE ANLAM SAYISI TEMEL ALINABİLİR

C. REFERANS SAYISI

6.2 Sözvarlığının seçimi

Sözvarlığının seçimi sözlüğün amaçlanan işlev ve hacmine göre değişir kuşkusuz. Bununla birlikte, kapsamlı bir sözlükte genel nitelikli sözcükler dışındaki sözcüklerin seçiminde bir denge de olmalıdır.

Yabancı dil öğrenenler için hazırlanan sözlüklerde sözvarlığının seçimi

Yabancı dil öğrenenler için hazırlanan sözlüklerde sözvarlığının seçimi ile ilgili olarak şu sorunlar bulunmaktadır:

1. **Teknik terimler:** Terimler ne ölçüde sözlükte yer almalıdır?
2. **Argo:** Argo anlatımları sözlüğe almada ölçütler neler olmalıdır? Argo görecelidir, kiminin argo dediği diğere göre olmayabilir. Ayrıca bu sözcüklerin ömrü de kısadır.
3. **Küfür:** Yabancı dil öğrenilerinin öğrenmeye en hevesli oldukları dil öğesinden biridir. Bu öğeleri öğrenen öğrenci kendine güven kazanmaktadır, o dili anadili olarak konuşanların gizli dünyasına girmektedir. Bu durum göz önüne alındığında bu tür öğeler sözlüğe alınmalıdır. Ancak yine ölçüt sorunu ortaya çıkmaktadır.
4. Kullanım sıklığı dar olan sözcükler: Eski Türkçe olarak nitelendirilen bugün çok az kullanılan sözcüklerden hangileri alınmalıdır?
5. **Yeni öğeler:** Doğal olarak oluşabildiği gibi türetimle de oluşturulabilen bu tür sözcüklerin hangilerinin sözlüğe gireceği önemlidir.
6. **Yabancı sözcükler:** Yabancı sözcükler konusunda tarafsızca bakılması ve hangilerinin girmesi gerektiğine karar verilmesi gerekmektedir.
7. **Markalar:** Nesne adı olmuş markaların da (*vimlemek, cip, selpak, cemse* vb.) sözlüğe girmesi gerekmektedir. Tabi köken bilgileri verilerek.

Sözcük seçiminde temel olarak iki yaklaşım bulunmaktadır:

1. *The New Method* başlıklı sözlük yabancı dil konuşan kişinin okuma ve konuşma sırasında karşılaşması pek olası olmayan sözcüklerin atılarak yerden tasarruf etmek gerektiğini belirtmiştir (Ancak bu arada *and, but, because gibi* sözcükleri de atmıştır!).
2. Sözcük seçiminin çeşitli sözcük sıklık çalışmalarına dayandırılmasıdır. Longman, COBUILD, Cambridge sözlükleri bu yaklaşımı uygulamışlardır.

okuma

- Ergenç, İ ve L. Uzun 1993. Türkçe Sözlük'te maddebaşı değişimlerin içeriksel ve sayısal görünüşleri, *VIII Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. Yay. K. İmer ve E. Uzun., Ankara: DTCF Yayınları: 123-139.
Uzun, Leylâ Subaşı 1998. Türkçe Sözlükte "Gezgin" Sözcükler, *Doğan Aksan Armağanı* yay. K. İmer. L. S. Uzun. Ankara: AÜ DTCF Yayınları, 37-51

6.3 Sözcüklerin düzenlenişi

6.3.1 Türetimseller, bileşikler ve çoksözcüklü sözlükbirimlerin verilışı

türemiş sözcükler

- (2) **ezber** *a. Far.* 1. Bir metni ya da bir sözü eksiksiz yineleyebilecek biçimde akılda tutma. 2. Ezber edilecek şiir, metin. **Ş ~ etmek** ezberleyerek akılda tutmak. **~den 1)** ezber olarak; **2) mec.** bilmeden düşün-meden. **~e 1)** ezberleyerek; **2) mec.** aslını gerçeğini anlamadan, bilmeden, düşün-meden, incelemeyen: *Sen bunu ezbere söylüyorsun. ~e anlatmak* okunan bir şeyi olduğu gibi, bozmadan anlatmak: *"...oku-muş olduğu bütün romanları ezbere anla-tıyordu."* –A. Nesin. **(Bir yeri) ~e bilmek** o yerin her yanını iyice bilmek. **~e iş görmek** incelemeyen gelişigüzel yapmak. **~e ko-nuşmak** bilmeden aslını arayıp sormadan konuşmak. **~inde** belleğinde: *Çocukluğunda öğrendiği şiirler hâlâ ezberinde.*

ezberci s. Dersini anlayarak değil de, sözcük sözcük belleyen (öğrenci), °hafız.

(*Türkçe Sözlük*, 1998. Ankara: Dil Demeği Yay.)

- (3) **ezber** *a. Far.* 1. Bir metni ya da bir sözü eksiksiz yineleyebilecek biçimde akılda tutma. 2. Ezber edilecek şiir, metin. **Ş ~ etmek** Ezberleyerek akılda tutmak. **~inde** belleğinde: *Çocukluğunda öğrendiği şiirler hâlâ ezberinde.*

ezberci s. Dersini anlayarak değil de, sözcük sözcük belleyen (öğrenci), °hafız.

ezberden *b.* 1) Ezber olarak; 2) *mec.* Bilmeden düşünmeden.

ezbere *b.* 1) Ezberleyerek; 2) *mec.* Aslını gerçeğini anlamadan, bilmeden, düşün-meden, incelemeyen: *Sen bunu ezbere söylüyorsun. ~e anlatmak* Okunan bir şeyi olduğu gibi, bozmadan anlatmak: *"...oku-muş olduğu bütün romanları ezbere anla-tıyordu."* –A. Nesin. **(Bir yeri) ~e bilmek** O yerin her yanını iyice bilmek. **~e iş görmek** İncelemeyen gelişigüzel yapmak. **~e ko-nuşmak** Bilmeden aslını arayıp sormadan konuşmak.

araştırma 6

Çeşitli Türkçe sözlüklerde (*TDK Türkçe Sözlük*, *Dil Derneği Türkçe Sözlük* vb.) türetimsellerin nasıl ele alındığını inceleyiniz. Birkaç örnekle bu öğelerin nasıl gösterildiğini örnekleyiniz.

deyim, kalıplaşmış söz gibi öbekler

Everythink but the kitchen sink, *kitchen* altında, *before you can say knife*, *knife* altında yer alır. Ama bu iş her zaman bu kadar kolay değildir, örneğin *that one could cut with a knife*, *knife* altında mı *cut* altında mı yer alacaktır kestirmek kolay değildir.

- (4) **göz** *a.* 1. Görmeyi sağlayan organ, görme organı: *"Gözleri göz değil, gözistan!"* –C. Süreya. 2. Görüntüleri algılama, görme yetisi: *Âşık Veysel gözlerinden birini çiçek-ten yitirmiş.[...]. ~ kulak olmak 1)* gözetmek, bakmak korumak: *"Annem hastanedeydi yine. Komşu kadınlar göz kulak oluyor bana."* –A.Nesin [...]

(*Türkçe Sözlük*, 1998. Ankara: Dil Demeği Yay.)

The Concise Oxford Dictionary (9. baskı), eğer deyimim son sözcüğü bir anahtar sözcük değilse ya da öbekte değişken olanlara göre daha yaygın olan bir sözcük değilse, deyimleri en önemli sözcüklerinin ait olduğu maddebaşı içinde vermiştir. *Longman Dictionary of the English Language* 1991, daha karmaşık bir yolu tercih etmiş ve deyimleri içerdikleri ilk adın madde başı içinde vermiştir, Eğer deyimde ad yoksa sıfatı, sıfat da yoksa belirteci, belirteç de yoksa ilk eylemi eğer o da yoksa ilk sözcüğü madde başı olarak ele almıştır:

(5) ad > sıfat > belirteç > eylem > ilk sözcük

ek bilgi 14

International Dictionary of English Cambridge Sözlüğü

Cambridge sözlüğünün yaklaşımı bu bakımdan çok kullanışlıdır. Sözlüğün sonundaki dizin yardımıyla deyimler kolaylıkla bulunabilmektedir. Örneğin, *over my dead body* deyimini *dead* maddesi altında verilmiştir. Dizin yardımıyla hem *over* hem *dead* hem de *body* sözcükleri kullanıcıyı bu maddeye yönlendirmektedir:

Over my dead body 350R33

Over my **dead** body 350R33

Over my dead **body** 350R33

Dizindeki 350R33 gönderimi deyimim 350. sayfada sağ sütunun (R) 33. satırında bulunacağını göstermektedir.

bileşik sözcükler öbekselleme vb.

araştırma 7

Aşağıda çeşitli Türkçe sözlüklerden örnekleri verilen *denizaltı* bileşik sözcüğünün nasıl ele alındığını inceleyiniz. Sizce hangi biçim daha kullanışlıdır? Nedenleriyle açıklayınız.

deniz a. 1. Yeryüzünün çoğunu örten engin su kütesi. 2. Bu engin suyun belirli bir parçası: *Marmara Denizi*. [...] § ~ **alası** → denizalası. ~ **altı** → denizaltı [...]

denizaltı, -nı b. a. 1. Denizaltında bulunan: *Denizaltı volkanları*. 2. Dalgalara karşı açık: *Bu denizaltı yerde, gemi barınmaz*. 3. a. ask. (Çoğ. **denizaltılar**) Deniz yüzeyinin altında ve üstünde yol alabilen savaş gemisi, "tahtelbahir.

(*Türkçe Sözlük*, 1981 (altıncı baskı). Ankara: Dil Demeği)

deniz a. 1. Yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan, birbiriyle bağlantılı, tuzlu su kütesi. 2. Bu su kütesinin belirli bir parçası: *Marmara Denizi*. [...]

→deniz akıntısı, deniz alası, denizaltı, deniz altı, denizanası, deniz aşırı, deniz ateşesi, deniz atı, deniz aygırı, denizayısı, deniz anası, deniz basması, deniz bilimci, deniz bilimi, deniz buzu, denizçakası, deniz çulluğu, deniz depresi, deniz feneri, denizgergedanı, denizgülü, denizgüzeli [...]dalgalara karşı açık: *Bu deniz altı yerde gemi barınmaz*. → denizaltı [...]

denizaltı, -nı is. ask. Deniz yüzeyinin altında ve üstünde yol alabilen savaş gemisi, tahtel-bahir.

deniz altı s. 1. Deniz altında bulunan: *Deniz altı volkanları*. 2. Deniz altında yapılan: *Deniz altı araştırmaları*. 3. Dalgalara karşı açık: *Bu deniz altı yerde gemi barınmaz*.

(*Türkçe Sözlük*, 1998 (dokuzuncu baskı). Ankara: TDK)

deniz a. 1. Yer kabuğunun çukur bölümlerinin çoğunu dolduran, birbiriyle bağlantılı, tuzlu su kütesi. 2. Bu su kütesinin belirli bir parçası: *Marmara Denizi*. [...] § ~ **alası** → deniz alası. ~ **altı** 1) deniz altında bulunan: *Deniz altı volkanları* 2) deniz altında yapılan: *Deniz altı araştırmaları*. 3) dalgalara karşı açık: *Bu deniz altı yerde gemi barınmaz*. → denizaltı [...]

denizaltı is. ask. Deniz yüzeyinin altında ve üstünde yol alabilen savaş gemisi, tahtel-bahir.

(*Türkçe Sözlük*, 1988 (sekizinci baskı). Ankara: TDK.)

deniz a. 1. Yer kabuğunun çukur bölümlerinin çoğunu dolduran, birbiriyle bağlantılı, tuzlu su kütesi. 2. Bu su kütesinin belirli bir parçası: *Marmara Denizi*. [...] § ~ **alası** → denizalası. ~ **altı** → denizaltı [...]

denizaltı, -nı b. a. 1. Deniz altında bulunan: *Denizaltı volkanları*. 2. Denizaltında yapılan: *Denizaltı araştırmaları*. 3. Dalgalara karşı açık: *Bu denizaltı yerde, gemi barınmaz*. 4. b.a. ask. Deniz yüzeyinin altında ve üstünde yol alabilen savaş gemisi, "tahtelbahir.

(*Türkçe Sözlük*, 1998. Ankara: Dil Demeği)

ek bilgi 15

Türkçe Okul Sözlüğü'nden bir görünüm

“Okul Sözlüğü”ndeki görünüm (6)da verilmiştir. Burada *acı badem*, *acı çiğdem*, *acı su* ve *acı yonca* gibi bileşiklerin ayrı maddebaşında verildiği görülmektedir. Buna karşın, bir başka seçenek bu bileşiklerin *acı* maddesi içinde verilmesidir. Bu durumda, *acı badem*, *acı çiğdem*, *acı su* ve *acı yonca* gibi bileşiklerin sıralamda bulunması gereken yerlerinde **çağraz gönderme** yapmak gerekmektedir (bkz. (6)):

(6)	(7)
acı (I)	acı (I)
acı (II)	acı badem
acı çekmek	acı çiğdem
acı patlıcanı kırağı çalmaz	acı su
acısı çıkmak	acı yonca
acı badem	acı (II)
acı çiğdem	acı çekmek
acıklı	acı patlıcanı kırağı çalmaz
acısız	acısı çıkmak
acı su	acı badem → acı (I)
acıtma	acı çiğdem → acı (I)
acıtmak	acıklı
acı yonca	acısız
	acı su → acı (I)
	acıtma
	acıtmak
	acı yonca → acı (I)

Sözlüklerde çoklu öğelerden bir diğeri de öbekselleştirilmiştir. İngilizce sözlüklerde öbekselleştirme, genellikle eylemin içinde verilmektedir. Ancak bu durum okuyucunun uzunca olan maddebaşı içeriğinde bunları bulmasını zorlaştırmaktadır. *Collins English Dictionary* 1992 gibi bazı sözlükler öbekselleştirilmiş maddebaşı olarak vermektedir ve içindeki eylemden farklı ya da ondan bağımsız anlamlarını da tanıtmaktadır.

araştırma 8

Türkçe sözlüklerde aşağıdaki türden eylemlerin ne şekilde ele alındığını inceleyiniz.

<i>can vermek</i>	<i>kaybetmek</i>
<i>ele vermek</i>	<i>sabretmek</i>
<i>haber vermek</i>	<i>seyretmek</i>
<i>hesap vermek</i>	<i>yardım etmek</i>
<i>ödiün vermek</i>	vb.
vb.	

ek bilgi 16

Çoklu öğelerle ilgili iki sistem

Çoklu öğelerin sözlüklerde verilmesi ile ilgili olarak sözlükçülükte temel olarak iki sistemden söz edilebilir. Bunlar alanyazınında İngiliz sistemi ve Amerikan sistemi olarak ele alınmaktadır. İngiliz sisteminde ilgili maddeler aynı başlık altında verilir, yani maddeler bir ana madde altında kümelenir (bkz.(7)). Amerikan sisteminde ise tüm çoklu öğeler ayrı maddebaşında verilir (bkz.(6)). Ancak son zamanlarda İngiliz sözlükbilimciler de Amerikan sistemini kullanır olmuşlardır.

6.3.2 Abecesel sıralanışla ilgili sorunlar

1. Abecesel sıralanış biçimbilimsel ilişkileri verememektedir.

Örneğin, *mind-mental, churc-ecclesiastical, lung-pulmonary, heart-cardiac*.

Örneğin, *güven-özgüven, saygı-özsaygı, denetim-özdenetim, devinim-özdevinim (=otomatizm)* vb.; *güdü-içgüdü, yüz, içyüz* vb. Aynı zamanda, Türkçe sözlüklerde Arapça kökenli sözcükler arasındaki ilişki de görülememektedir: *kitap-katip-kütüphane-mektup* vb.

2. Abecesel sıralanış anlambilimsel ilişkileri verememektedir

araştırma 9

Abecesel sıralamanın görülmediği, sözcüklerin konulara, dilin kavram alanlarına göre sıralandığı türden sözlüklere Türkçeden TDK yayını, Recai Cin'in *Kavramlar Dizini* adlı yapıtı örnek verilebilir. Bu yapıtta kavramların nasıl kümelendiğini inceleyiniz.

6.3.3 Eşyazımlı öğeler

her eşyazımlı için tek bir madde başı verme

Örneğin *ear* pek çok sözlükte iki ayrı madde başıdır, çünkü biri 'vücut organı' anlamındayken diğeri 'taneli bitkilerin başı' anlamındadır ve Eski İngilizcede *eare* sözcüğünden gelmektedir.

The Concise Oxford Dictionary 9. baskıda *cound* 'ın dört ayrı eşyazımı verilmektedir:

1. İlki 'gürültü' ile ilgili olanıdır (bu sözcük Anglo-French yoluyla Orta İngilizceden gelmektedir).
2. İkincisi 'sağlık' anlamındadır (Eski İngilizcede *gesund*, Orta İngilizcede kökeni *sund* tur.)
3. Üçüncü anlamı 'derinliği ölçme'dir (Eski Fransızca *sonder*'den Orta İngilizceye, oradan bugünkü İngilizceye geçmiştir, Latince *sub-+unda* "dalga" sözcüğüne dayanmaktadır).
4. Dördüncü anlamı 'iki denizi birbirine bağlayan su yolu'dur (Eski Norveçcede 'yüzmek' anlamına gelen *sund* dan Orta İngilizceye, oradan da günümüz İngilizcesine geçmiştir).

(8) **yüz (I) a.** 1. Doksan dokuzdan sonra gelen sayının adı ve bu sayıyı gösteren işaret, 100, C. 2. s. On kere on, doksan dokuzdan bir artık olan. 3. Kez, kere sözcükleri ile birlikte kullanılarak yapılan işin çokluğunu abartmalı bir biçimde anlatır: *Yüz kere söyledim, anlamadı.*

yüz (II) a. 1. Başta, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, "sima, "çehre, "surat. 2. Yüzey, °sath: *Balık suyun yüzüne çıktı.* 3. (Kesici araçlarda) Keskin kenar: *Bıçağın keskin yüzü.* 4. Bir şeyin ön tarafla bulunan bölümü, alnaç, °cephe: *Yapının yüzü.* 5. Bir kumaşın dikiş sırasında dışa getirilen gösterişli bölümü. 6. Yastığa geçirilen kılıf: *"Yorganla yastıkların yüzleri tertemizdi."* -K. Tahir. 7. Bir şeyin görünen bölümünde kullanılan kumaş: *Yorgan yüzü. Kanepenin yüzü.* 8. *mec.* Utanma: *Adamda yüz yok ki!* 9. Birinin görülegelen ya da umulan hoşgörülüğüne güvenilerek gösterilen cüret: *Ne yüzle? Yüzü olmamak.* 10. (Çıkma durumunda) Nedeniyle, sebebiyle: *"Bu yüzden Fuat Köprülü ile bir çatışmaya başlamışlardı gazetelerde."* -Y.Z.Ortaç. *"Gözlerimden boşanır hicran yaşlan / Edalım / Senin yüzünden bu halim."* -Halk Türküsü. 11. Yan, taraf: *"Tepenin öteki yüzü bir eski mezarlıktı."* -Y.Kemal. 12. Bir yapının dışa bakan düşey yüzeylerinin tümü: *Ön yüz. Yan yüz. Arka yüz.* 13. Kişi, insan: *"Orada başka yüzler göreceksin, başka sesler duyacaksın."* -Y. Z. Ortaç. [...]

kökenleri aynı olsa da eşyazımlıların ayrı madde başları olarak verilmesi

Örneğin *mite*, *The Concise Oxford Dictionary* 9. baskıda iki ayrı maddebaşı oluşturur. ‘Böcek, akar’ anlamına gelen bu sözcük Germen kökenlidir ve Orta İngilizceden gelmektedir. Ama ‘küçük jeton’, ‘küçük oğlan’ anlamını içeren sözcük de aynı biçimde, Hollandacadan Almancaya oradan da eski İngilizceye girerek günümüz İngilizcesine gelen aynı sözcüktür. *The Concise Oxford Dictionary* 9.baskı *graze* sözcüğü için de iki ayrı madde başı verir, ilki hayvanları çimen yemesini anlatan ‘otlamak’ anlamındadır ve kökeni Eski İngilizcede *grasian*'a dayanır, ‘sürtünmek’ anlamı ise bu eylemden türemiştir. Yine de bunlar tek bir madde başı altında alınmamıştır.

Sözcükleri ayrı maddebaşlarında ele almanın nedeni kökenbilgisinin, günümüz kullanıcıları için sezgisel bir ayırım tabanı olmamasından kaynaklanmaktadır. Kullanıcılar için sözcük türü farklılığı daha anlamlı bir taban olabilir. *Longman Dictionary of the English Language* 1991 bu ölçüte bağlı kalarak *skin* eylemi ile *skin* adını ayrı başlıklar altında vermiştir.

araştırma 10

Her eşyazımlı için ayrı bir madde başı verme ilkesini uyguladığınız bir sözlükte aşağıdaki sözcükleri nasıl gösterirsiniz?

- 1 **kara** ‘yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak’
kara ‘en koyu renk, siyah; ak, beyaz karşıtı’
kara ‘esmer’
kara ‘kötü, uğursuz, sıkıntılı: *Kara baht.*’
- 2 **aciz** ‘gücü bir işe yetmez olanın durumu, güçsüzlük’
âciz ‘gücü bir işe yetmez olan, güçsüz’
- 3 **ad** ‘bir kişiyi, bir şeyi anlatmaya, tanımlamaya yarayan söz, isim.’
ad ‘sayma, sayılma’
- 4 **saz** ‘İnce kamış, hasır otu’
saz ‘Her tür müzik aracı, çalgı’
saz ‘Türk halk müziğinde, bağlama, cura, tar vb. mızraplı çalgıların genel adı’
saz ‘Türk halk müziğinde kullanılan, gövdesi oyularak yapılmış, telli, uzun saplı çalgı, bağlama’
- 5 **babalı** ‘babası olan’
babalı ‘zaman zaman sizir nöbeti geçiren’
- 6 **baç** ‘Osmanlı İmparatorluğunda gümrük vergisi’
baç ‘Zorla alınan para, haraç’
-baç ‘ad türeten –maç/-meç ekinin türü (dolambaç (<dolan-maç), saklambaç (<saklan-maç))’
- 7 **zar** ‘İnce perde veya örtü’
zar ‘Kadınların örtündükleri çarşaf’
zar ‘İnce ve yumuşak yaprak durumundaki organlara ve organ bölümlerine verilen ad’
zar ‘Tavla ve başka oyunlarda kullanılan, kemik, fil dişi, plastik gibi maddelerden yapılan araç’